

KASTEELKATERN

December 2009 ■ jaargang 11 ■ nummer 27

COLOFON

Kasteelkatern is een uitgave van de Nederlandse Kastelenstichting en verschijnt 3 keer per jaar.

Redactieadres Kasteelkatern
Nederlandse Kastelenstichting
Markt 24
3961 BC Wijk bij Duurstede
T 0343-578995
F 0343-591403
E info@kastelen.nl
I www.kastelen.nl

Eindredacteur
drs. F. Vogelzang

Redactie
mevr. drs. J.M.M. Wielinga
mevr. drs. L.D. Wessels

Aan dit nummer werkten verder mee
mevr. drs. M. Verhoecx
drs. B. Olde Meierink
dhr. J. Altenburg

Omslag: Huis Loowaard, 1742.
Gravure van Paul van Liender naar de
tekening van Jan de Beijer (detail)
(Het Verheerlykt Kleefschland, 1792).

Ontwerp: Nika Grafische Vormgeving
Vormgeving: Alphons te Beek

Druk: GVO grafisch bedrijf B.V.
Ponsen & Looijen te Ede
Oplage 2000

De NKS aanvaardt geen verantwoordelijkheid voor ingezonden stukken en behoudt zich het recht voor om ingezonden stukken zonder opgaaf van redenen te weigeren. Aan alle artikelen wordt de meeste zorg besteed, maar de ervaring heeft geleerd dat desondanks fouten niet geheel te voorkomen zijn.

Kasteelkatern is een uitgave van de NKS en wordt gratis toegezonden aan de begunstigers en relaties van de stichting.

U kunt uw reactie of artikel sturen naar hierboven genoemd adres. Mocht u teksten uit deze uitgave willen overnemen, neemt u dan contact op met de redactie.

De uiterste datum voor het opleveren van kopij voor het volgende nummer is: 22 januari 2010.

De volgende uitgave van Kasteelkatern verschijnt in maart 2010.

VAN DE REDACTIE

Weer een jaargang van Kasteelkatern wordt afgesloten. Het is de tijd van de kerstfestiviteiten, die ook verschillende kastelen en buitenplaatsen inspireren om iets bijzonders te organiseren.

Kasteelkatern besteedt er aandacht aan. Dat het niet allemaal pais en vree is met de kastelen, bewijzen de bijdragen over kasteel Gemert en Loowaard. Die worden beide, op een eigen manier, bedreigd. Loowaard is net prachtig gerestaureerd, maar ligt nabij een zandplas die de ondergrond aantast.

Gemert is na jarenals klooster te hebben dienst gedaan, onderwerp van onduidelijke ontwikkelingsplannen. Voor zulke kastelen staat de NKS op de bres. Dat doet zij onder meer door wetenschappelijk onderzoek uit te voeren.

Mederwerkster Maartje Verhoecx geeft een kijkje in de keuken.

En voor mensen die in de kerstvakantie nog een aardig tijdverdrijf zoeken, is er in Museum Van Loon een tentoonstelling

van gerestaureerde wandschilderingen. Rustig genieten kan ook: er zijn weer prachtige boeken uitgekomen over kastelen en buitenplaatsen.

We wensen u prettige feestdagen en een goed 2010!

Er is ook een verrassing voor volgend jaar. Kasteelkatern stapt over van drie nummers naar vier nummers per jaar. De omvang per aflevering blijft hetzelfde, dus u krijgt meer kasteleennieuws! Als donateur ontvangt u niet alleen Kasteelkatern: u kunt deelnemen aan ons excursieprogramma, dat u de mogelijkheid biedt om kastelen te bezoeken die vaak niet voor publiek toegankelijk zijn. Dit jaar kwam ook het langverwachte tweede deel uit in de wetenschappelijke reeks.

Ook de reeks Nederlandse Kastelen, waarin bijvoorbeeld delen over Amstenrade, Midachten en Fogelsanghstate zijn verschenen, wordt uitgebreid.

Begin 2010 verschijnt de monografie over de buitenplaats Eyckenstein bij Maartensdijk (UT). Zoelen is het volgende kasteel dat in de reeks een plaatsje zal krijgen. Kortom, 2010 houdt vele beloften in!

.

ESTAFETTECOLUMN

Een waardevol monument: lust of last?

De waardebeoordeling van monumenten was het centrale thema tijdens een expertmeeting die het programmateam 'Herbestemming Paleis Soestdijk' begin oktober 2009 organiseerde. Aanleiding was het cultuurhistorisch onderzoek Soestdijk dat eerder dit jaar werd afgerond. De inzichten uit dit onderzoek vormen samen met resultaten van een groot aantal andere projecten de bouwstenen om tot een nieuwe bestemming voor Soestdijk te komen. Daarbij moeten cultuurhistorische waarden gewogen worden ten opzichte van andere waarden, belangen en randvoor-

waarden. Met als belangrijke vraag: vormen de cultuurhistorische waarden een kans of een bedreiging voor de toekomst van Soestdijk?

Of met andere woorden: is een waardevol monument een lust of een last?

Ruim 45 deskundigen, afkomstig van overheden, universiteiten en expertorganisaties, werden bijgepraat over de herbestemming van Soestdijk en het belang van cultuurhistorisch onderzoek daarbij. Ook de methode van bouwhistorisch onderzoek die momenteel door de Rijksgebouwendienst wordt toegepast, kwam uitgebreid aan bod. De grote meerwaarde van deze methode is dat transparant wordt gemaakt hoe experts via gegevensverzameling en analyse, vervolgens via interpretaties op basis van hun kennis en ervaring, komen tot uitspraken over waarden van het onderzoeksobject. Door

De conclusie was dat de hele buitenplaats een hoge monumentwaarde heeft. Van het paleis zijn vooral het *corps de logis* (het middenstuk met de historische vertrekken) en het linker deel van de Baarnse vleugel (waar koningin Juliana met haar gezin woonde) waardevol. De waardestellingen wijzen overigens niet in één bepaalde richting en bieden, mede door hun transparantie, goede aanknopingspunten om het paleis een nieuwe toekomst te geven. Eén van de aanbevelingen was om nader tuin-, park- en boshistorisch onderzoek uit te voeren. Dit aanvullende onderzoek wordt eind

Conclusie van de middag was dat transparant en toegankelijk cultuurhistorisch onderzoek van belang is voor behoud en ontwikkeling van monumenten. Het delen van kennis hoe het beste omgegaan kan worden met waardestellingen is cruciaal. Zeker nu beslissingen over de toekomst van een monument steeds vaker op decentraal niveau genomen gaan worden. Een belangrijke opgave is om kennis en ervaringen systematisch aan te vullen en te delen, zodat monumenten verzekerd zijn en blijven van een waardevolle toekomst.

- Richtlijnen bouwhistorisch onderzoek: lezen en analyseren van cultuurhistorisch erfgoed (pdf)
- Paleis Soestdijk: cultuurhistorisch beschreven en gewogen (www.rijksgebouwendienst.nl/projecten)
- Toekomst Soestdijk in zicht? Resultaten, inzichten en ambitie (www.rijksgebouwendienst.nl/projecten)

3 ■ Kasteelkatern

DE LOOWAARD

door Ben Olde Meierink

Het kasteeltje Loowaard bij het dorpje Loo in De Liemers, bij Zevenaar, is bij het grote publiek vrij onbekend. Het in de buitendijkse waard van de Rijn gelegen edelmanhuis raakte in de laatste decennia van de twintigste eeuw sterk in verval. Na het overlijden van de laatste bewoner werd het in 2002 verkocht aan de familie Van Aalst uit Duiven. Door jongeren werd in het leegstaande huis brand gesticht. Door grote inzet van de brandweer uit de wijde omgeving kon het herenhuisgedeelte worden gered, maar het bedrijfsgedeelte uit 1930 ging met uitzondering van de buitenmuren, reddeloos verloren. Recentelijk is de restauratie van het kasteeltje voltooid en het huis door de familie Van Aalst betrokken.

Ben Olde Meierink
is als wetenschappelijk medewerker
verbonden aan de NKS.

Ontstaan

Het kasteeltje kreeg de naam van het buitendijkse land of de 'waard' die tussen de vijftiende en zeventiende eeuw in bezit was van de Duitse adellijke familie Von den Loe. Dit geslacht gaf ook het dorpje Loo haar huidige naam. Sinds 1437 was Johan van Loe namens de hertog van Kleef drost van het ambt Liemers. Dit ambt was oorspronkelijk Gelders en was door de in grote geldzorgen verkerende hertog Eduard in 1355 verpand aan zijn zwager Jan I van Kleef. Dit pandschap zou nooit meer worden ingelost. Pas in 1816 zou De Liemers bij Nederland worden gevoegd. De landsheer had gewoonlijk het recht van aanwas en getuige een aantekening van de zestiende-eeuwse pastoor Willem the Laer van Zevenaar hadden de Van der Loe's het kasteel Loowaard gebouwd op een door hen verworven deel van de gemeenschappelijke weidegronden. Het grondbezit was op een gegeven moment 144 morgen (122 ha) groot. Voor het beheer van dit grote gebied werd het kasteeltje Loowaard gebouwd. Aan het kasteeltje was een boerderij verbonden. Waarschijnlijk werd een groot deel van de waard gebruikt voor vetmesterij van runderen, die in de herfst werden verkocht. Het bouwen van een kasteelachtige behuizing om vandaar uit het vee in de waard te beschermen ziet men ook elders in het Rivierengebied.

Verschijningsvorm

Het kasteel Loowaard heeft een voor een adellijk huis ongebruikelijke verschijningsvorm. Het kasteel rijst niet zoals gebruikelijk uit een gracht op, maar is gelegen op een hoogte, zodat het huis 's winters is beschermd tegen de hoge waterstanden van de Rijn. Het bestaat al tenminste sinds de achttiende eeuw uit een driebeukige boerderij met een tweebeukig herenhuisgedeelte onder zadeldaken. In het bedrijfsgedeelte was het vee ondergebracht. Vee werd ook gestald in de grote, uit de negentiende eeuw daterende, vloedschuur op het erf. Op de grens van het herenhuis en het woongedeelte van de boerderij bevindt zich een veelhoekige traptoren, die boven het dak uitsteekt. Het hoge herenhuisgedeelte telt twee woonlagen met daarboven een zolderverdieping en een vliering. De ruim veertien

.....

Linksboven:

Afb. 1. Oostmuur, met links Edelmanhuis en traptoren, en rechts boerderij-gedeelte. Foto auteur.

Rechtsonder:

Afb. 2. Zuidmuur en oostmuur, met rechts de traptoren. Foto auteur.

meter hoge traptoren dient ter ontsluiting van de verdieping en de zolderverdieping en fungeert ook als hoofdtoegang. In een van de muurvlakken bevindt zich op borstweringhoogte een bij de laatste restauratie vernieuwde wapenstein in renaissancestijl.

Sinds 1855 is het huis beschermd tegen het hoge rivierwater door een metershoge terp, waarbij het onderste deel van het herenhuis onder het maaiveld lijkt te zijn verdwenen. Het vloerniveau van de begane grond lag voor die tijd een meter lager. Onduidelijk is het of het huis een kelder kende, mogelijk was deze gelegen in een iets lagere, al voor 1742 verdwenen, noordoostelijke vleugel. Een dakmoet in de noordmuur is een indicator voor deze verdwenen vleugel. Een in de toren aanwezige dichtgemetselde deuropening zal de toegang hebben gegeven tot de bovenste verdieping van deze vleugel. In 1855 is het bedrijfsgedeelte gesloopt, zoals we dat nog zien op de achttiende-eeuwse tekening van Jan de Beijer. Daarna is het terrein opgehoogd en van een nieuwe, in 1930 gesloopte boerderij voorzien.

De bewoners en eigenaren

De oudst bekende eigenaar van het gebied Loowaard was de in 1437 als drost aangestelde Johan van de Loe.

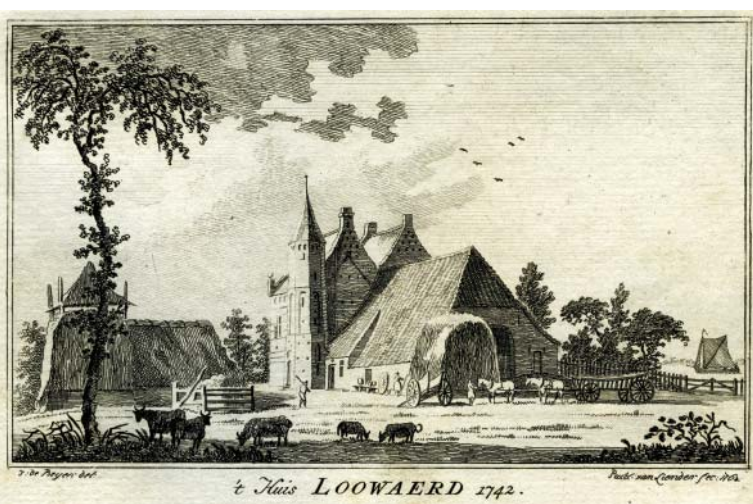
Deze had in 1429 het kasteel Vondern bij Oberhausen van zijn vader gekregen. Voor de uitoefening van zijn functie van drost en kastelein was het noodzakelijk dat Johan in Zevenaar een onderkomen vond. Dat zou wel eens het kasteeltje Enghuizen geweest kunnen zijn. Voor zijn zoon Wessel I kocht Johan het kasteel Wissen dat nog steeds in bezit van het geslacht Van den Loe is. Of Wessel I, die zijn vader opvolgde als drost van Liemers, ook het gebied Loowaard bezat, is niet zeker maar wel waarschijnlijk.

Wessel werd als drost door zijn zoon opgevolgd. Deze Wessel II overleed in 1544. Zijn boedel werd in 1558 gescheiden. Toen kreeg de oudste zoon, Wessel III, het drostambt van De Liemers en het kasteel Vondern dat door zijn vader rond 1520 van het nog steeds bestaande laatgotische poortgebouw was voorzien. Zijn jongere broer Herman werd uitgeboedeld met 'den alingen werdt [waard] mit die woeningen, visscherien, holtgewas[...]'. Of we onder 'woeningen' [meervoudvorm] het huidige huis moeten verstaan, is op zijn minst twijfelachtig. Dergelijke algemene formules waren in de zestiende-eeuwse akten gebruikelijk. In de toren van De Loowaard bevindt zich direct boven het maaiveld een zandstenen balk met een met moeite

en slechts ten dele te ontcijferen opschrift: Herma[n] va[n] d[e] Lo / an[no].d[omini].m] cccclx[...]. Hieruit kunnen we opmaken dat Herman van Loe De Loowaard bouwde of tenminste sterk verbouwde. Hij beschikte tenslotte zelf niet over een woning, omdat zijn broer Wessel, naast Vondern het in 1944 verwoest kasteeltje Enghuizen in Zevenaar kreeg. Herman en zijn vrouw Digna van Isendoorn moesten op zoek naar een eigen huis. De wapens van Herman en Digna vinden we op de toren van het herenhuis van Loowaard. Herman en zijn vrouw Digna overleden kinderloos en de Loowaard vererfde op Elisabeth, de dochter van Hermans broer Wessel (III).

Na het overlijden van Elisabeth ging het huis naar haar dochter Gertrud von Oldenbockum, die in 1606 was gehuwd met de Gelderse edelman Anthony van Aeswijn. Het echtpaar woonde niet op de Loowaard maar in een van de kastelen van Anthony. Hij bezat de Gelderse kastelen Brakel, Kemnade, Duringen en Wesenhorst en het Utrechtse kasteel Sterkenburg. Verder bouwde hij het imposante huis Janskerkhof 12 in Utrecht en bezat hij een huis en veel grond in de Beijerlanden in de Hoekse Waard. Dit laatste huis staat nu in het Nederlands Openluchtmuseum in Arnhem. Gertrud van Oldenbockum overleed in 1673 en De Loowaard kwam aan een erfge- name van haar vaderskant, Wessela van Loe. Wessela was gehuwd met Gisbert Freiherr von Bodelschwingh, die op de gelijknamige burcht bij Dortmund woonde. Nadat het geslacht Bodelschwingh in 1753 uitstierf, ging hun bezit, waaronder de Loowaard, over op Karl von Plettenberg van kasteel Heeren. Deze tak noemde zich vervolgens Von Bodelschwingh-Plettenberg. In 1907 kwam Loowaard door een huwelijk aan de Vrijhe- ren von Inn- und Knyphausen in Potsdam. Twaalf jaar later werd het huis verkocht aan pachter Hendrikus Theodorus van Sadelhoff. Drie generaties Van Sadelhoff volgden. In 2002 kocht de familie Van Aalst uit Duiven de Loowaard.

Beschrijving en analyse

Boven het opschrift Herma[n] va[n] d[e] Lo / an[no]. d[omini].m] cccclx[...]. bevindt zich sinds 2008 weer het wapen van het echtpaar Von Loe-van Isendoorn. Dat deze wapensteen, die zich volgens een tekening van Jan de Beyer uit 1742 vroeger boven de toegang van de toren bevond, zo laag zit, is het gevolg van de ophoging van het terrein na 1855. Het stalgedeelte is naar het noorden, naar de dijk gewend, waarbij het herenhuis als het ware van de bezoeker is afgewend. De beide daken van het woongedeelte eindigen tegen topgevels, waarbij die aan de rivierzijde zijn voorzien van resten van overhoekse en ronde pinakels, kenmerkend voor de late gotiek. Die stijl was in Oost-Nederland in de eerste helft van zestiende eeuw gebruikelijk. Mogelijk heeft men naderhand de linkerzijgevel naast

Links:

Afb. 3. Jan de Beijer, Huis Loowaard, 1742. Gravure van Paul van Liender uit Het Verheerlykt Kleefschland, 1792.

Boven:

Afb. 4. De wapensteen, links van de ingang in de traptoren. Foto auteur.

de traptoren voorzien van een in Baumberger kalksteen uitgevoerde pronkgevel, bestaande uit horizontale banden met een pilasterstelling, die de bezoeker als het ware naar de ingang geleidt. De vrij smalle kalkstenen pilasters zijn voorzien van ionische kapitelen, die een smalle horizontale waterlijst dragen, waarop een tweede reeks pilasters ontspringt. De meeste kapitelen zijn nu vrijwel onherkenbaar.

Tussen de bovenste horizontale lijst en de dakvoet bevindt zich een laatgotisch spitsboogfries, rustend op kraagstenen. De stenen zijn afwisselend voorzien van dieren- en mensenmaskers. De veelhoekige toren bestaat uit drie geledingen waarbij de middelste is gesierd met korfboogvormige spaarvelden en de bovenste geleding is afgesloten door een boogfries, rustend op renaissance kraagstenen. Twee boogvelden van het muurvlak aan de toegangszijde zijn voorzien van renaissance wapenschilden met de wapens van Van Loe en Van Isendoorn. Van de huidige vensters in de zuidmuur gaat alleen het zuidoostelijke op de verdieping terug op een voorganger uit de zestiende eeuw. De inwendige hoofdstructuur van het herenhuis is grotendeels ongewijzigd gebleven. De westelijke vleugel wordt inwendig zowel op de begane grond als de verdieping ingenomen door relatief kleine vertrekken van 5,5 x ca. 7 m. Ze worden verwarmd door grote schou-

Onder:

Afb. 5. Oostmuur met in kalksteen uitgevoerde sierelementen en pilasters, en spitsboogfries. Foto auteur.

Rechtsboven

Afb. 6. Renaissance consoles onder de moerbalken. Foto auteur.

wen tegen het midden van de zuidmuur. De ruimte op de verdieping werd naderhand onderverdeeld. De oostelijke vleugel is iets breder dan de westelijke (6 x 7 m) en is op begane grond en op de verdieping (naderhand) door tussenmuren onderverdeeld. Alleen de begane grond bezat blijkbaar aanvankelijk een stookplaats tegen de zuidmuur, vergelijkbaar met de beide vertrekken in de oostelijke vleugel. De noordmuur kent geen vensters, terwijl op een enkele uitzondering na de vensters in de oost- en westmuur pas naderhand zijn ingebroken. Het is mogelijk dat de huidige vensters in de laatste muur oudere en kleinere vensters vervangen. In de oostmuur waren, getuige de tekening van Jan de Beyer uit 1742, slechts vensters op de verdieping aanwezig, waardoor deze *Schaugiebel* een vrij gesloten karakter had.

Bouwgeschiedenis

Uit het bovenstaande bouwopschrift kan met enig voorbehoud worden geconcludeerd dat de toren in het begin van de jaren zestig van de zestiende eeuw werd gebouwd. Bouwhistorisch onderzoek toonde aan, dat de renaissance pilasterstelling van de oostgevel met de toren in 1560 niet als eerste zijn aangebracht. Of er een ouder huis heeft gestaan, is onduidelijk want het is eveneens mogelijk dat het huis is gebouwd in enkele bouwperiodes die elkaar snel opvolgden en waarbij wijzigingen in het oorspronkelijke bouwplan zijn toegepast. Bij de dendrochronologische datering van de eiken kappen stelde de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed vast dat het hout tussen 1558 en 1560 werd gekapt. De toegepaste renaissance consoles onder de moerbalken zijn daarmee in overeenstemming. In dat geval zou Herman van Loe direct na de boedelscheiding van 1558 de opdracht hebben gegeven voor de

renaissance bouwperiode. Het was in het midden van de zestiende eeuw niet ongebruikelijk dat jongere zoons zoals Herman, die niet konden beschikken over de familie kastelen, een nieuw adellijk huis stichtten. Waarschijnlijk werd het kasteel na het overlijden van Herman en Digna door de volgende eigenaren slechts incidenteel bewoond. Dat blijkt onder meer uit de aanpassingen die daarna nog aan het huis hebben plaatsgevonden. Die wijzen niet op modernisering gebaseerd op permanent gebruik. Daarom ook dat het herenhuis tot het midden van de negentiende eeuw zijn oorspronkelijke gedaante en hoofdstructuur behield. Het was toen in zeer bouwvallige staat, juist omdat het maar sporadisch gebruikt werd. De latere eigenaren beschikten namelijk over grotere en modernere kastelen en stadshuizen elders. Misschien heeft De Loowaard alleen als jachtloge gefungeerd. Ook vanaf het moment dat De Loowaard werd verpacht, is het niet zeker dat de verpachting ook het herenhuis betrof. Het is aannemelijk dat de pachter Giesbert Koch die het herenhuisgedeelte in 1848 liet opknappen en moderniseren, de eerste pachter was die het herenhuis bewoonde. Waarschijnlijk zijn pas toen de vertrekken onderverdeeld en van extra stookplaatsen voorzien. Bij de grote overstroming van 1855 liep het huis de nodige schade op. Na het herstel werd het huis door het opwerpen van een forse terp beschermd. Bij die gelegenheid is de boerderij vernieuwd. Nadat de pachter Henricus Theodorus van Sadelhoff in 1918 eigenaar was geworden, liet hij in 1930 het boerderijgedeelte geheel vernieuwen. Dit deel is in 2005 grotendeels door brand verloren gegaan. In 2008 kwam de restauratie onder leiding van VWB-architecten te Velp gereed. Toen werd gekozen de boerderij slechts in contouren weer op te bouwen. Inmiddels heeft zand-

en grondwinning in de Loowaard er voor gezorgd dat in de onmiddellijke nabijheid van het huis een grote plas is ontstaan, die niet alleen de ruimtelijke context van het huis zwaar heeft aangetast maar door zijn diepte van liefst 35 meter een blijvende bedreiging voor het huis Loowaard zal vormen.

Tenslotte

Het kasteeltje Loowaard is qua verschijningsvorm opmerkelijk: de combinatie van een adellijk herenhuis met een boerderij. In De Liemers zijn verschillende vergelijkbare voorbeelden aan te wijzen zoals Hamerden en Vredenburg bij Westervoort. Het is denkbaar dat De Loowaard eenzelfde geschiedenis heeft als de buitens langs de Vecht: ontstaan uit een herenkamer bij een boerderij, uitgegroeid tot zelfstandig gebouw, waarna de boerderij uiteindelijk verdween. Bij de Loowaard gebeurde dat laatste pas in 2005. ■

Literatuur:

- I. Contant & J. Blankestijn, *Havezate De Loowaard, Bouwhistorische en bouwtechnische opname*, Utrecht 2003
- A.G. van Dalen, 'De oorsprong onze Havezathen', in: *De Liemers, Gedenkboek opgedragen aan Dr. J.H. van Heek bij zijn tachtigste verjaardag 20 Oct. 1953*, Didam 1953
- E.H. ter Kuile, *De Monumenten van Geschiedenis en Kunst, Het Graafschap Zutphen, 's-Gravenhage* 1958

Links:

Afb. 7. Zolderbalken. Foto auteur.

Onder:

Afb. 8. De twee boogvelden met wapenschilden. Foto auteur.

DE FRIEZE STINZEN

In 1468 trok een spion in opdracht van de hertog van Bourgondië door Friesland en bracht de militaire situatie in beeld. In zijn lijst van versterkingen waarmee de hertog bij een eventuele veldtocht rekening diende te houden, komen enkele tientallen stinzen voor. In de bijna gelijktijdige *Descriptio Frisie* wordt beweerd, dat het aantal kastelen en woontorens in Friesland ‘bijna oneindig’ is. Het grondige en langdurige onderzoek van Paul Noomen naar de Friese stinzen lijkt die laatste kwalificatie recht te doen: hij komt op 678 te lokaliseren stinzen en nog een tweehonderd die hij niet van een plek kan voorzien. Hij gebruikt verschillende criteria om dat aantal vast te stellen: verdedigbaarheid, adellijke bewoning, bepaalde bestuurlijke en juridische rechten en de symbolische betekenis van het huis. Omdat hij alle huizen die aan één van deze criteria voldoen in zijn studie meeneemt, komt hij tot dat hoge aantal. Dat er in Friesland zoveel meer kastelen staan dan in de andere provincies, wordt volgens hem veroorzaakt door het ontbreken van een sterk centraal gezag. Dat betekent niet alleen dat er nauwelijks grote landsheerlijke burchten zijn gebouwd, maar ook dat de maatschappij bestond uit vele ‘kleine’ heren, die om hun positie te behouden, de beschikking dienden te hebben over een verdedigbaar huis. Dat zou in de richting kunnen wijzen van het populaire beeld van de Friezen als een vrijheidsminnend volk, waarvan de bovenlaag bestond uit een uit de boerenstand opgewerkte laag van herenboeren. Dat beeld onderschrijft Noomen echter niet. De bovenlaag werd wel degelijk beïnvloed door het in de Middeleeuwen gangbare systeem van de feodaliteit, met een adelsbewustzijn, leenbanden met de landsheer, rituelen en gewoonten zoals ze ook elders in Europa door de adel werden aangehangen. Het verschil is echter dat het systeem nooit tot echte wasdom is gekomen. Dat betekende dat uiteindelijk het precaire evenwicht tussen de lokale heren middels het voeren van veten in stand werd gehouden. Lokale, kortdurende strijd vond plaats om de rangorde te bepalen, waarbij uiteindelijk niemand het niveau van hoofdeling ontsteeg. Om in zo’n maatschappij te kunnen functioneren, was het bezit van een verdedigbaar huis noodzakelijk, zo stelt Noomen.

Een handjevol stinzen werd in de loop van de tijd vergroot tot een aangenaam onderkomen. Deze konden dienen als decor voor een adellijke levensstijl. Het is

opvallend dat de bestuurlijke prerogatieven van een gebied vaak niet met de stins, het verdedigbare stenen huis, waren verbonden, maar met de bijbehorende boerderij. Dat was vaak ook het stamhuis van de familie. De stins fungeerde als martiaal symbool.

Die symboolwaarde uit zich ook in het belang dat aan de naam van een stins werd gehecht. Die bepaalde sterk de familienaam: zonder blikken of blozen wordt de naam overgenomen als dat de status verhoogt, ongeacht of er een band is via de mannelijke of de vrouwelijke lijn.

De centrale these van Noomen werpt vragen op. In andere gewesten bestond er weliswaar een nominaal centraal gezag, maar vaak was dat niet erg krachtig en vond er ook veel strijd plaats tussen lokale heren. Door de ruime criteria voor het vaststellen van het bestaan van een stins niet later in zijn studie aan te scherpen, is niet duidelijk hoeveel van de door Noomen gevonden objecten daadwerkelijk als stins hebben gefunctioneerd. Het is geen gemakkelijk boek dat Noomen heeft

geschreven. Dat ligt ten eerste aan het onderwerp: namen van plaatsen, families en individuen buitelen over elkaar en dat maakt het verkrijgen van een overzicht niet gemakkelijk. Zijn neiging om, ongeacht het thema van het hoofdstuk of de paragraaf, allerlei detailinformatie te bieden, verhuult soms de blik op de rode draad. Sommige bronnen krijgen buitenproportioneel gewicht, omdat ze dienst doen als bewijsvoering voor uiteenlopende hypothesen. Dat houdt bij schaarse bronnen het gevaar in, dat ze als fundament dienen voor een

relatief topzwaar bouwwerk. Ook geografisch is er dat gevaar. Door de ruimtelijke verdeling van de bronnen functioneert een bepaalde streek regelmatig als indicator voor de ontwikkeling in heel Friesland, zonder dat dit gestaafd kan worden met archiefstukken of andere gegevens. Een cd-rom is bijgevoegd met de informatie per stins. Dat maakt het gegevensbestand snel doorzoekbaar. Noomen heeft met deze intrigerende studie het beeld van de Friese stinzenlandschap ingrijpend veranderd. Een uitdaging voor nieuw onderzoek! ■

P.N. Noomen,
De stinzen in middeleeuws Friesland en hun bewoners
Hilversum 2009.
ISBN 978 90 6550 916 1

Fred Vogelzang is
wetenschappelijk medewerker bij de NKS

KERST OP MARIËNWAERDT EN MIDDACHTEN

door Lucie Wessels

In de maanden november en december treft ieder op zijn manier de voorbereidingen voor het Kerstfeest. Om in de sfeer te komen en om inspiratie op te doen worden overal kerstmarkten gehouden. De sfeervolle omgeving van een kasteel of landgoed maakt het bezoek aan een kerstmarkt extra de moeite waard. Van de vele activiteiten die rond kastelen worden georganiseerd lichten we er twee uit: de kerstfair op de Heerlijkheid Mariënwaerd in Beesd en de kerstopenstelling van Kasteel Middachten in De Steeg.

Lucie Wessels is lid van de redactie van de NKS Kasteelkatern

De kerstfair op de **Heerlijkheid Mariënwaerd** is het kleine zusje van de Landgoedfair die al jaren in augustus gehouden wordt, aldus Daphne van Bodegom, verantwoordelijk voor de communicatie van de Heerlijkheid. Dit jaar wordt de kerstfair voor de achtste keer gehouden, en wel van 10 tot en met 13 december. Het team van Mariënwaerd organiseert de fair zelf, bijgestaan door een groot aantal vrijwilligers. Net als de overige activiteiten en evenementen, heeft de markt als neven doel het genereren van inkomsten die hard nodig zijn voor de instandhouding van het landgoed en de veertien rijksmonumenten die er gelegen zijn. De activiteiten vinden plaats in de schuren en het buitengebied. In totaal zijn er meer dan zeventig stands met kerstversieringen, accessoires, brocante, antiek, warme kleding en feestkleding. Van Bodegom: 'Er wordt wel kritisch gekeken naar de aard van de producten die standhouders aanbieden. Het gaat dan om variatie en kwaliteit, of producten met een bijzonder verhaal over de fabricage, de herkomst en dergelijke'. De heerlijkheid is zelf ook vertegenwoordigd. De fairs zijn een belangrijk podium om de eigen producten te promoten. In een van de schuren is tijdens de fair een filiaal van de landschapwinkel gevestigd. Naast verkoop worden daar ook proeverijen en workshops chocolade gehouden. In de winkel zijn onder andere chutneys, jams, taarten, kazen, worsten, wijnen en bijzondere sambals te koop, producten waar Mariënwaerd om bekend staat. Daarnaast is er buiten een culinair straatje waar allerlei biologische producten worden aangeboden door standhouders uit het hele land. De catering van de kerstfair is in eigen beheer. Rond de grote vuurplaats kan de bezoeker een glühwein drinken en een hapje eten. In een van de schuren bereidt de chef van Brasserie Marie op het landgoed een lunch en diner met producten van het land.

De Kerstfair bij Mariënwaerd.

Kerstgroep in een zaal van kasteel Middachten.

Voor wie het winterse landgoed op een bijzondere manier wil beleven, staat de arrenslée klaar. Voor wie liever binnen is, worden rondleidingen gegeven in het grote huis, dat geheel in kerstsfeer is gebracht. Het is een dagje beleven. Vorig jaar heeft de kerstfair 20.000 bezoekers mogen verwelkomen, niet alleen volwassenen maar ook kinderen die aan de vele kinderactiviteiten kunnen meedoen. Bezoekers komen vooral uit de regio en de Randstad, georganiseerde groepen met de bus maar ook met de auto en de trein. Er is zelfs een gratis pendelbus vanaf het station Beesd.

Bij **kasteel Middachten** is het huis zelf het middelpunt, vertelt Jan Piet Eschauzier, gastheer van het kasteel. Al twintig jaar wordt in december het kasteel opengesteld, dit jaar van 8 tot en met 13 december. Het hele huis wordt in kerstsfeer gebracht met in elke kamer een boom, een kerststal in de grote zaal en prachtige kerstdecoraties door het hele huis.

Nadat de laatste huurder, de heer mr. W.J. Geertsema, Commissaris der Koningin in Gelderland, het huis had verlaten, werd er een plan opgesteld om het kasteel op een andere manier te exploiteren. Hoewel uitbundige kerstactiviteiten in Nederland (nog) niet georganiseerd werden, bedacht mevrouw I.A. gravin Ortenburg-gravin van Aldenburg Bentinck dat een kerstopenstelling van het kasteel een succes zou worden. Het was het begin van een traditie. Nog altijd is de gravin betrokken bij het in kerstsfeer omtoveren van het kasteel, dat wordt uitgevoerd door het team van medewerkers en vrijwilligers. Voor het grote werk is een bloemist aangetrokken, die in overleg met de gravin de arrangementen ontwerpt en vervaardigt.

In de loop der jaren is de kerstopenstelling uitgebreid met een kleinschalige kerstmarkt in de bijgebouwen. De standhouders verkopen vooral handgemaakte kerst-

artikelen. De vrijwilligers van Middachten richten in de kelder van het kasteel een kerstwinkel in. Daar worden de producten van het landgoed verkocht, waaronder chutneys en jams, maar ook de Middachter wildpaté. Tevens is hier gelegenheid koffie of thee met lekkers te nuttigen. De bloemist die het huis heeft versierd staat zelf met een stand in de oude keuken. Daar kan ieder die inspiratie heeft opgedaan bij de bezichtiging het benodigde materiaal aanschaffen om zelf thuis aan het werk te gaan.

Het bezoekersaantal is jaarlijks gegroeid en varieert de laatste jaren tussen de 9.000 en 15.000. De bezoekers komen uit de wijde omgeving. Maar uit het hele land komen ook veel groepen die een bezoek aan Middachten opnemen in een dagje uit. Volgens Eschauzier is de schemering het beste tijdstip om het kasteel te bezoeken. De vensters die verlicht zijn met waxinelichtjes en de vuurkorven op het voorplein geven het geheel een bijzonder romantisch aanzicht.

Op de kerstfair van Mariënwaerd kan men een hele dag verblijven met de vele verschillende activiteiten voor jong en oud. Op kasteel Middachten staat het bezichtigen van het kasteel centraal, de kerstmarkt is min of meer een extra. De bezoekers kunnen nog wat vertoeven en cadeautjes of andere waren kopen. ■

Voor meer informatie:

- www.marienwaerd.nl
- www.middachten.nl

advertentie

Taxatiebureau P. Broere RMT

lid NVM

ingeschreven bij VastgoedCert MKB-wonen,
Landelijk Vastgoed, Bedrijfsmatig Vastgoed,
Taxateur voor meerdere banken

Gespecialiseerd in het landelijk taxeren van

- **landgoederen**
- **historische gebouwen**
- **kastelen**
- **monumenten**

Taxaties voor o.a.

- verkoop, aankoop
- hypotheeken, brandverzekeringen

Telefoon: 035 6037878 of 06 40117132

BEHANGSCHILDRIJEN IN DRAKESTEYN

door Fred Vogelzang

Tijdens de Tweede Wereldoorlog gebruikte de Duitse bezetter kasteel Drakesteyn bij de Vuursche (gemeente Baarn, Utrecht) als kindervakantieoord. Toen in 1959 prinses Beatrix het kasteel aankocht, bleek dat de kinderen niet bepaald zachtzinnig met het interieur waren omgegaan. Vooral de vele geschilderde behangsels die de wanden bedekten, bleken er slecht aan toe. Ze werden van de muren verwijderd, opgerold en op Paleis Soestdijk opgeslagen. Later kwamen ze terecht in het Amsterdamse museum Van Loon, waar ze na flinke restauratie en overschildering, werden tentoongesteld.

Fred Vogelzang is
wetenschappelijk medewerker bij de NKS

Onlangs is na een nieuwe restauratie gebleken dat deze behangsels van de hand zijn van de in de achttiende eeuw beroemde schilder Jurriaan Andriessen. Hij was, behalve voor tientallen Amsterdamse grachtenpanden, ook verantwoordelijk voor de muurdecoraties in Huis te Manpad in Heemstede.

Drakesteyn

Drakesteyn was in de tweede helft van de achttiende eeuw eigendom van Isabella Barchman Wuytiers. Ze zal het kasteeltje als buiten gebruikt hebben. In 1779 werd het aangekocht door de Amsterdammer Coert Simon Sander, die als advocaat werkzaam was en grote belangstelling had voor kunst en kunstenaars. Hij liet het kasteel grondig aanpakken en ontwerpen maken voor de wandbedekking. Die ontwerpen blijken van de hand van Andriessen. Voor verschillende kamers ontwierp hij geschilderde behangsels, die vervolgens werden uitgevoerd.

Behangsels

In het vochtige Nederlandse klimaat bleken muurschilderingen, zoals die bijvoorbeeld in Italië werden toegepast, geen lang leven beschoren. Wandtapijten waren een duur alternatief, daarom werd vaak gekozen voor schildering op doek. Het houten raamwerk waarop het doek werd gespannen, kon precies op maat voor de wand gemaakt worden. Het behangsel had een tweeledige functie: de kamers werden gedecoreerd en comfortabeler omdat het behangsel zorgde voor bescherming tegen koude en vocht. Op grof onge-

Linksonder:
Detail van het behang vóór restauratie. Foto Museum van Loon.

Boven:
Drakesteynkamer in Huis van Loon. Foto Maarten Schuth.

werkt linnen werden de schilderijen aangebracht. Over het ontwerp op papier werd een matrix gelegd van vierkanten, die uitvergroot op de wanden werden overgebracht. Uitgangspunt was dat de voorstelling zo levensecht mogelijk werd geschilderd. De natuurlijke lichtinval en schaduwwerking van het betreffende vertrek werden in de afbeelding betrokken en ook werden overal dezelfde horizonten aangehouden. Zo leken de schilderijen vergezichten te bieden op de natuur. Daarom was het ook niet logisch om boven deuren en op schoorstenen landschappen af te beelden: die zouden, als ze natuurgetrouw werden weergegeven, alleen maar boomtoppen en wolken laten zien. Op die plaatsen werden bijvoorbeeld bloemstillevens of mythologische figuren in grijs aangebracht, grisailles.

Andriessen

Jurriaan Andriessen werd in Amsterdam in 1742 geboren. Zijn ouders waren afkomstig uit Duitsland. Zijn vader baatte een kruidenierszaak uit. Jurriaan kwam als

leerjongen in dienst bij de schilder Anthony Ellinger, die uit de school van de Franse classicist Gerard de Lairese kwam. Andriessen werd een gevierd behangschilder en heeft minstens 76 opdrachten gehad voor huizen binnen Amsterdam en enkele daarbuiten. Daarnaast schilderde hij ook decors voor de schouwburg en decoraties voor bijzondere festiviteiten. Zijn zoon Christiaan volgde in zijn voetsporen en kon zijn vader bijstaan, toen deze na een attaque in 1799 minder productief werd. Voor Drakesteyn koos Andriessen een aantal zeegezichten.

Het zijn deze behangschilderijen die nu na een nieuwe restauratie in volle glorie zijn te bewonderen in Museum Van Loon aan de Amsterdamse Keizersgracht. Ze geven een indruk van de sfeer zoals die eind achttiende eeuw in kasteel Drakesteyn heerste. Lang heeft opdrachtgever Sander er niet van kunnen genieten. Hij overleed reeds in 1805. Het kasteel kwam toen in handen van de schatrijke katholieke bierbrouwer Paulus Bosch, die zich naar het kasteel, Bosch van Drakesteyn ging noemen. Hij werd onder Napoleon burgemeester van Utrecht. Zijn nazaten verkochten het kasteel in 1959 aan prinses Beatrix. ■

Museum Van Loon, Keizersgracht 672, Amsterdam.
Tentoonstelling loopt tot 4 januari. Openingstijden:
woensdag t/m maandag 11.00-17.00 u.

De Stichting Kastelenlexicon Nederland, sinds 1 januari 2009 onderdeel van de Nederlandse Kastelenstichting, bouwt al jaren aan een databank waarin alle gegevens betreffende de Nederlandse kastelen zullen zijn opgenomen. Deze gegevens zullen straks toegankelijk worden gemaakt voor wetenschappers, beleidsmakers en belangstellenden. Er wordt per kasteel zoveel mogelijk informatie verzameld, zowel uit literatuur, foto- en kaartmateriaal, archeologische gegevens, bouwhistorische en landschappelijke overblijfselen. Dat is monnikenwerk. Bij die zoektocht naar kastelen komen verrassende zaken aan het licht. Kasteelkatern zal de komende tijd in ieder nummer telkens daarover berichten. Dit keer de groslijst van Gelderland.

Maartje Verhoeckx doet bij de NKS onderzoek t.b.v. de SKLN

Gebruikte bronnen

De basisregistratie, met gegevens als locatie, beschermingsstatus, afbeeldingen en literatuur, van alle kasteelobjecten binnen Gelderland wordt samengesteld aan de hand van een groslijst. Deze lijst is in de loop van decennia tot stand gekomen op basis van literatuurstudies door medewerkers en vrijwilligers van de NKS. Ieder object wordt op dit moment langs de lat van criteria gelegd die gelden voor opname in het Kastelenlexicon. Ten eerste is dat het voldoen aan de definitie van een kasteel: een middeleeuws gebouw met een duale functie. Het moet versterkt, dus verdedigbaar zijn en er moet in gewoond kunnen worden. Als eindgrens houden we 1600 aan. De militaire betekenis van kastelen raakte in die tijd sterk op de achtergrond en dat betekende dat er enerzijds buitenplaatsen en paleizen werden gebouwd om in te wonen en anderzijds de verdedigende functie werd overgenomen door forten. De puzzel is nu, hoe je kunt bepalen of een object aan deze criteria voldoet, zeker als er geen literatuur over verschenen is. Hierbij wordt gebruik gemaakt van een aantal bronnen:

- **Leenregisters:** Deze geven een uitgebreid overzicht van de bezitsgeschiedenis van 'leengoederen' (behorende tot het feodale stelsel met leenheren en leenmannen). Wanneer een Gelders 'leen' omschreven wordt als 'huys' of 'havesate' valt het onder de criteria van kasteel, mits het oud genoeg is.
- **Overzicht Ridderschap:** Wanneer iemand (van adel) tot de Ridderschap toegelaten wilde worden (met allerlei rechten en belastingvoordelen van dien) diende men in bezit te zijn van een 'adellyk getimmer' oftewel, een versterkt, verdedigbaar huis. Bij de vermelding van een persoon in de ridderschap wordt dit desbetreffende huis ook genoemd. Iemand is namelijk riddermatig 'tot' zijn goed, bijvoorbeeld 'Floris Hackfort tot Schaffelaer'. Deze vermelding is afkomstig van de lijst der Ridderschap van Veluwe uit 1586. Schaffelaer is zijn 'adellyk getimmer', zijn kasteel. Ook hier moet opnieuw gekeken worden naar het jaartal, omdat er bij de eerste vermelding na 1600 geen sprake is van een kasteel.

Een groeiende lijst

Voor aanvang van dit project stonden er ongeveer 650 objecten op de groslijst. Inmiddels zijn dat er 727. Een van de redenen dat de lijst blijft groeien is dat het derde deel van de *Tegenwoordige Staat der Vereenigde Nederlanden*, vervattende de beschrijving der provincie Gelderland, uit 1741, systematisch wordt doorgenomen. Hierin bevinden zich landkaarten waarop alle 'edele huizen' staan aangegeven. Niet al deze objecten staan in de groslijst, maar toch moet worden gecontroleerd

Drie details uit de Veluwe-kaart in de "Tegenwoordige Staat".
 Linksboven: Zeeburg.
 Boven: Laar.
 Rechtsonder: Heel.

of de in de *Tegenwoordige Staat* beschreven huizen aan de criteria van het lexicon voldoen.

Er zijn drie mogelijke uitkomsten voor een 'edel huys' dat op de kaart van de *Tegenwoordige Staat* is afgebeeld. Bij sommige kan aan de hand van de bronnen vastgesteld worden dat het wel een kasteel genoemd mag worden, bij andere kan het tegenovergesteld worden vastgesteld. De laatste mogelijkheid is dat de beschikbare bronnen geen duidelijkheid kunnen bieden, of zelfs voor verwarring zorgen. Van iedere mogelijke uitkomst zal een voorbeeld worden gegeven.

Enkele voorbeelden

Over **Zeeburg** bij Ermelo vermeldt de *Tegenwoordige Staat* dat er MDCCX op het huis geschreven staat. Het zou liggen binnen een droge gracht met een vaste brug. Ook A.J. van der Aa heeft in zijn *Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden* uit 1841 deze beschrijving letterlijk overgenomen. Hieruit kan slechts worden afgeleid dat het huis uit ongeveer 1710 stamt. In de Ridderschap van de Veluwe komt Zeeburg als riddermatig goed voor, maar het wordt pas voor het eerst vermeld in 1720. Deze vermelding is zo laat dat er vanuit gegaan kan worden dat er geen middeleeuwse voorganger heeft gestaan.

Van het goed **Laar**, gelegen bij Wekerom in de gemeente Ede, is een vermelding te vinden in de Ridderschap van de Veluwe: 'Evert van Delen tot Laer. In de ridderschap van Veluwe 1471'. Dit is al voldoende om te concluderen dat het volgens de gehanteerde criteria een kasteel is geweest. Bij nader onderzoek blijkt dat op

de kadastrale minuut van 1826 duidelijk een omgracht terrein te zien is. Bij de Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed staat het terrein geregistreerd als archeologisch rijksmonument. De kaart van de *Tegenwoordige Staat* heeft hier voor goede aanvulling op de groslijst gezorgd.

Heel, dat nu bekend staat als de boerenhoeve Groot Hell, wordt in de *Tegenwoordige Staat* (p. 496) en ook door Van der Aa (p. 256) beschreven als het huis waar volgens overlevering hertog Reinoud I in 1320 door zijn zoon gevangen is gezet. Als deze bewering juist is, dan is het huis oud genoeg om kasteel genoemd te worden. Tegenwoordig wordt echter aangenomen dat dit voorval op kasteel Montfort in Limburg heeft plaatsgevonden. (Van der Aa, 1846, p. 1070). Het is denkbaar dat hij op beide kastelen gevangen heeft gezeten, maar daarvoor is tot op heden geen bewijs gevonden. Verder wordt Heel in literatuur noch leenregisters, Ridderschap of andere beschikbare bronnen vermeld. Er is in dit geval niet genoeg informatie om een conclusie te kunnen trekken. De wel beschikbare informatie wordt uiteraard bewaard, zodat die bij een eventueel toekomstig onderzoek kan worden gebruikt.

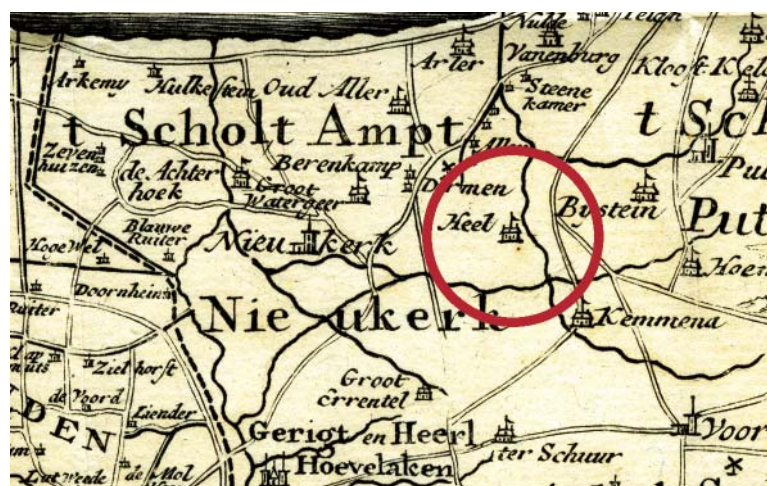
Zo wordt duidelijk dat absolute zekerheid niet te verkrijgen is. Zeker als er nauwelijks bruikbare bronnen aanwezig zijn. Een tijdmachine lijkt dan de enige oplossing... ■

Bronnen

- CDRoms: Gelre Ridderschap, oorkonden & acten
- CDRoms: Vereniging Gelre, registers op de leenactenboeken

Literatuur

- A.J. van der Aa, *Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden*, 1841, Gorinchem
- A.J. Gevers en A.J. Mensema, 1997, *De havesaten in Salland en hun bewoners*, Alphen aan den Rijn, p. VII-XIV
- *Tegenwoordige Staat der Vereenigde Nederlanden. Derde deel. Vervattende de beschrijving der provincie Gelderland, met naauwkeurige landkaarten en fraaije printverbeeldingen versierd*, 1741, Amsterdam.

BEDREIGDE KASTELEN

Kasteel en klooster Gemert in de gevarenzone

Gewoonlijk treft u in deze rubriek een opsomming aan van kastelen en historische buitenplaatsen die op enigerlei wijze worden bedreigd en waarmee de NKS zich bezig houdt. Ditmaal echter krijgt u een uitvoeriger beschrijving van het bedreigde kasteel Gemert. De NKS staat al enige tijd op de bres om deze bedreigingen het hoofd te bieden. Voor de lijst met bedreigde kastelen verwijzen wij u naar www.kastelen.nl.

Ridders en minnaressen

Kasteel Gemert is al enige malen in Kasteelkatern ter sprake gekomen. De huidige bewoners, de paters van de Congregatie van de Heilige Geest, gaan binnenkort vertrekken naar Geldrop om daar in een aan hun leeftijd aangepaste behuizing te verblijven. Het slot blijft verlaten achter en wacht op een nieuwe bestemming. Om welk cultuurgood gaat het hier? Voordat de ridders van de Duitse Orde het huidige kasteel Gemert bouwden, stond er in Gemert het Hooghuys, het (tweede) kasteel van de heren van Gemert. Het Hooghuis bestond uit een woontoren op een verhoging met daaromheen een gracht en een valbrug. Uit de opgravingen blijkt dat er in de veertiende eeuw een neerhof is geweest. De bewoning op het erf van het Hooghuys is rond 1380, na de machtsovername door de Orde, beeindigd. Het Hooghuys raakte in verval. Verschillende commandeurs van de Duitse Orde gebruikten dat wat er nog van over was als onderkomen voor hun minnaressen. Al hadden de heren van Gemert hun kasteel verloren, ze behielden hun hoge positie in het Brabantse en logeerden in wat later de Latijnse school van Gemert zou worden.

Een commanderij

Het huidige kasteel Gemert werd rond 1400 gebouwd door de Ridders van de Duitse Orde. Deze Orde is opgericht tijdens de derde kruistocht, om precies te zijn tijdens het beleg van Acco (1190-1191). In 1199 bevestigde Innocentius III de leefregel van de nieuwe orde en paus Honorius III maakte in 1221 de Duitse Orde gelijkberechtigd aan de geestelijke ridderorden der Tempeliers en de Johannieten. De orde trachtte omstreeks het midden van de veertiende eeuw de macht in Gemert van de lokale heren over te nemen. Aan de rand van het dorp bouwden de Duitse ridders tussen 1437 en 1455 een kasteel met daarnaast een kerk.

Het is waarschijnlijk dat ook ridders uit Gemert deel hebben genomen aan de kruistochten. Een goede kandidaat lijkt ene Rutger van Gemert, een edelman die, naar het zich laat aanzien, vóór 1220 zijn bezittingen nalaaat aan de Duitse Orde.

Op het einde van de dertiende eeuw ontstond er een tweeheerlijkheid Gemert, die werd uitgeoefend door de commanderij en de heren van Gemert. Duidelijk moge zijn dat, hoe machtig de heren van Gemert ook nog waren, het de Commanderij was die dankzij het gezag van de Orde het bewind in de nederzetting langzamerhand over nam. En dat geldt ook voor de verdeling van de grond. Deze machtsovername ging niet zonder slag of stoot. In de jaren zestig van de veertiende eeuw kwam het tot ernstige geweldadigheden tussen beide partijen, waarbij uiteindelijk de Commandeur een schatting werd opgelegd en de heer van Gemert op bedevaart naar Cyprus moest. Dit bracht de heer van Gemert, Diederik, in geldproblemen waardoor hij een flink deel van zijn bezittingen moest verkopen en rechten moest overdragen aan de hertog van Brabant. Al met al eindigde hij als leenman van deze landsheer. Reeds in 1366 gaf de hertog bevel aan Diederik zijn huis en heerlijkheid op te dragen aan de Orde. Hiermee was de rol van de heren van Gemert als vrijheer van Gemert uitgespeeld. Dit betekende het einde van de tweeheerlijkheid in Gemert. De heren en de familie van Gemert bleven echter lang in hoog aanzien in de gemeenschappen van Gemert en Den Bosch. Uiteindelijk kwam het in de loop van de vijftiende eeuw tot rust en orde. De Commanderij als onderdeel van de Commanderij in Alden Biesen hield de touwtjes in handen en de heren van Gemert fungeerden als trouwe dienaren. In het begin van die eeuw begon de bouw van het grote kasteel van de Orde.

Bouwgeschiedenis

Grofweg is de bouwgeschiedenis van kasteel Gemert te verdelen in twee periodes. De eerste, die duurde vanaf ongeveer 1437 tot het midden van de achttiende eeuw en het begin van de tweede periode, waarbij het accent valt op de herbouw in de jaren tussen 1737 en 1741. Nadat in 1391 hertogin Johanna van Brabant toestemming verleende om een versterking te mogen oprichten, begon de bouw van het kasteel. Janssen (1996) rangschikt dit kasteel onder de compacte zaaltorenkastelen: een vierkant bouwblok zonder uitspringende torens. De vorm en het uiterlijk ervan moeten gezien worden in het licht van wat er door de Duitse Orde elders in Europa was gebouwd. Volgens Bas Aarts (1990) is de bouw van het kasteel in deze periode gebaseerd op onder andere de hoofdvesting in Pruisen, het kasteel Marienburg. Verder zijn er allerlei elementen terug

te vinden van de gebruikelijke bouwwijze van de Duitse Orde. De bouw is een samensmelting van een kasteel en een klooster, een verdedigbaar bouwwerk gecombineerd met de strakke en vaste indeling van het klooster. Dat maakt Gemert uniek.

Dit geldt ook voor de bouwstijl, de stijl waarin de Duitse Orde in de Oostzeelanden, het kerngebied van de Duitse orde, bouwde: baksteengebruik met veel versieringen, ornamenten aangebracht met en in de baksteen. Het kasteel was rijk versierd met hangtorentjes, trapvleugels, motieven aangebracht in het metselwerk, verticale lijnen en een rijk versierde ingangspartij. Opvallend was ook het ontbreken van duidelijke verdedigingselementen. Er zijn geen bewijzen voor een overdekte weergang en voor werpgaten. Vooral de geringe muurdikte (circa 1,3 m) maakt duidelijk dat het kasteel niet direct op militair gebruik was gericht. Alles wijst erop, aldus Aarts, dat het kasteel eerder bedoeld is geweest als status- en machtsymbool.

De tweede periode breekt aan in het derde decennium van de achttiende eeuw. De dan optredende commandeur, Damian Hugo von Schönborn, heeft de hoofdvesting van de Duitse Orde in Zuid-Nederland, Alden Biesen, als voorbeeld genomen. Een belangrijke bron met betrekking tot de herbouw zijn de brieven van de drossaart en tevens rentmeester Johan Francois Vandergeest. Hij hield in deze briefwisseling voor zijn superieuren in Nieuwen Biesen (bij Maastricht) nauwkeurig de ontwikkelingen bij. De westvleugel van het

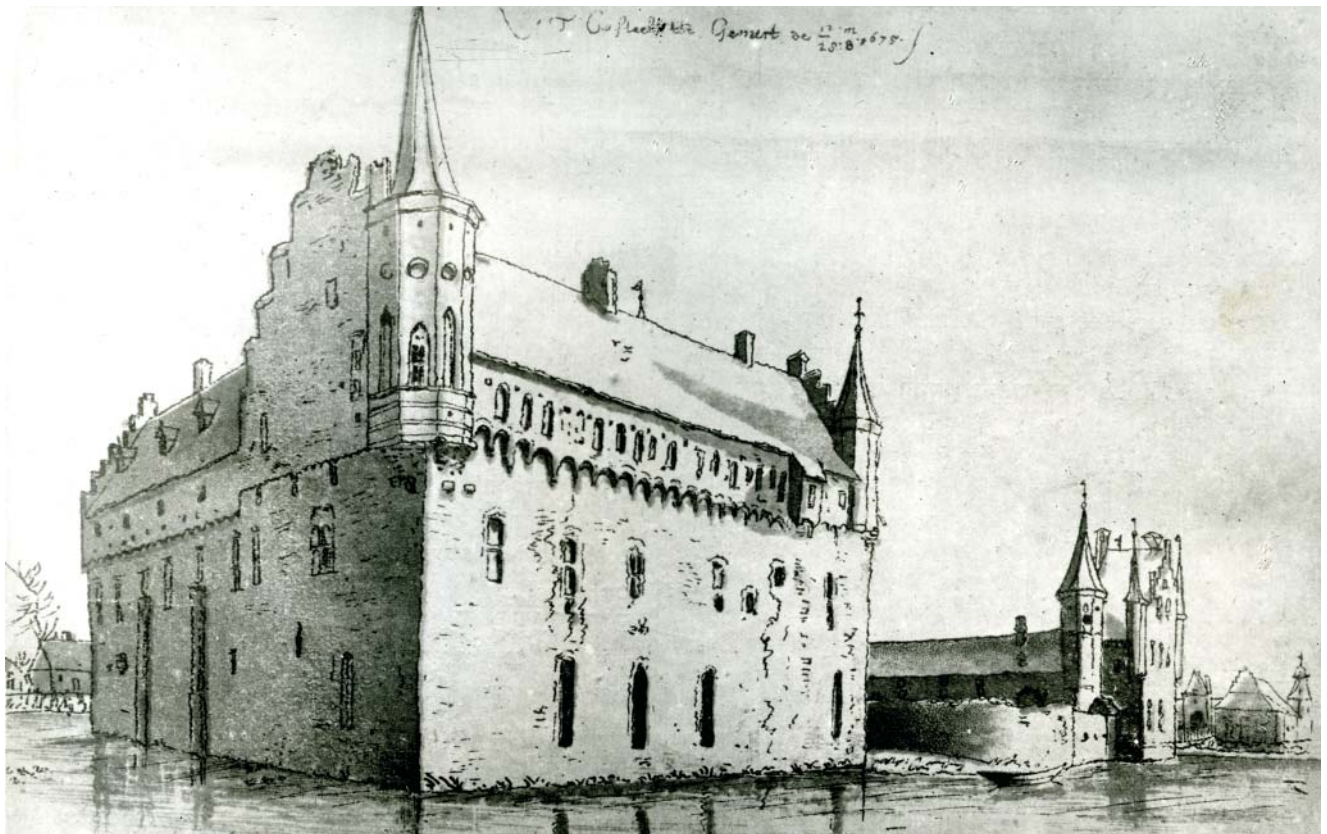
middeleeuwse kasteel was er in die periode heel slecht aan toe en moest grotendeels worden gesloopt. De andere vleugels werden intern en extern aangepast. Een opvallend gegeven is dat de kelders, stammend uit de achttiende eeuw, door hun middeleeuwse uiterlijk verwijzen naar de twaalfde-eeuwse oorsprong van de Orde.

Toen in 1795 de Fransen ons land binnenvielen betekende dat het einde van vele eeuwen Duitse Orde in Gemert en omstreken. In 1809 werd de Duitse Orde in West-Europa opgeheven. Het kasteel wisselde daarna voortdurend van eigenaar, verwerd zelfs tot textielfabriek en raakte gedeeltelijk in verval. In 1865 overleed eigenaar Mathias Lüps, textielfabrikant. Zijn dochter trouwde in 1869 met jhr. Everard Hugo Scheidius, van beroep rijksontvanger. Hij was het die het vervallen kasteel gedeeltelijk heeft laten herstellen, waardoor het er weer fatsoenlijk kwam uit te zien. Toen hij in 1879 met zijn gezin naar Arnhem verhuisde, waren het de Franse paters Jezuïeten die het kasteel overnamen (1881).

Kloosterkasteel Gemert

Een brand in 1883 vernielde een deel van het kasteel en noodzaakte herstel, waarbij ook delen werden veranderd. Met een onderbreking van enige jaren bleven de paters in Gemert tot aan de Eerste Wereldoorlog. Zij vertrokken toen naar Frankrijk om daar hun dienstplicht te vervullen. Het kasteel vervulde in de oorlog de rol van onderkomen voor de paters van de Heilige Geest uit Leuven, missiepaters. Deze Congregatie heeft, zeker nadat het kasteel in de Tweede Wereldoorlog door een brand en sloop voor een groot deel was verwoest, het gebouw grondig laten herstellen.

Tekening van 't Slot tot Gemert, 1675.

Na de oorlog was het missionarisschap bijzonder in trek en dat noodzaakte uitbreiding van de mogelijkheden in het kasteel en op het kasteelterrein. Het gotische hoekpaviljoen (1548) op de voorburch is zodoende het enige wat nog herinnert aan het middeleeuwse kasteel, zij het dat ook dit onderdeel veel wijzigingen heeft ondergaan. De missiepaters zijn er tot op heden blijven wonen. Ze werden snel door de gemeenschap van Gemert bijzonder gewaardeerd, zeker toen zij het kasteel meer en meer openstelden voor gebruik door de bevolking. Vanaf de jaren zeventig diende het kasteel als huis voor missionarissen op verlof en 'gepensioneerde' missionarissen. Daaraan komt nu een einde. Zoals al enige malen in Kasteelkatern is gemeld, hebben de huidige paters, nadat hun nieuwbouwplannen in verband met het realiseren van zorgwoningen op het terrein van de kasteelmoestuin werden geblokkeerd, besloten om te verhuizen naar een van de huizen van de Congregatie in Geldrop.

Nieuwbouwplannen

De gemeente Gemert-Bakel is, in verband met de nieuwbouwplannen van de paters, de procedure verlening monumentenvergunning gestart. Hoewel de eerste projectontwikkelaar, Vesteda, zich terugtrok en er daarna geen duidelijke plannen en investeerders kwamen, heeft de gemeente gemeend toch de procedure te moeten voortzetten. Zij verleende de monumentenvergunning op basis van een plan dat inmiddels was losgelaten. De bedoeling van de gemeente is duidelijk: door de verlening en een bezwaarprocedure daaropvolgend wil ze te weten komen hoe ver ze kan gaan. Dit is de omgekeerde wereld. Het is heel merkwaardig dat men een vergunning verleent op basis van een plan dat niet uitgevoerd zal gaan worden. Bovendien is er met betrekking tot herbestemming, en de bouwkundige en financiële uitwerking

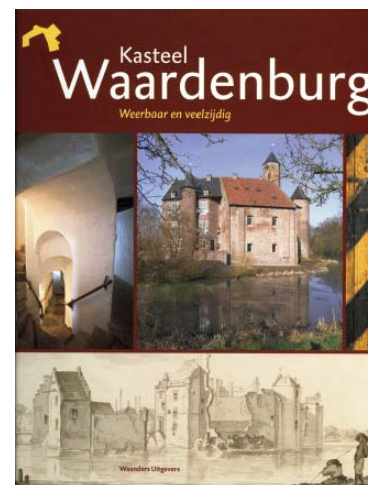
daarvan geen enkele duidelijkheid. Daarenboven heeft de gemeente een vreemde manoeuvre gemaakt door de bezwaarprocedure in te gaan. Het is zo dat op basis van de uniforme openbare voorbereidingsprocedure geen bezwaar meer open staat. Het genomen besluit kan alleen door een beroepsprocedure bij de rechtbank worden teruggedraaid. Alle ruim 1400 bezwaarmakers worden geacht, als zij daarmee instemmen, hun bezwaar tot beroepschrift te maken. Onlangs hebben de paters hun aanvraag teruggetrokken en de gemeente heeft de rechtbank dit laten weten. Daarmee is de procedure komen te vervallen. Intussen loopt de procedure voor wat betreft de aanvraag monumentenvergunning inzake de cascorestauroatie gewoon door. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed heeft hierover een positief advies uitgegeven en haar advies over de plannen met betrekking tot de tuinmuur en de ommuurde kloostertuin opgeschort. Uiteraard zal de NKS de verdere voortgang nauwlettend in de gaten houden. ■

Voor meer informatie:

- Aarts, B.. 'Bouw en Verbouw van het kasteel van de Duitse Orde'. in : Thelen, T (red.), *Commanderij Gemert beeldend verleden, Bijdragen tot de Geschiedenis van Gemert, nr 14* (Gemert, 1990), pag. 43-65
- Thelen, A. (red.) 'Het Hooghuis te Gemert'. In *Bijdragen tot de Geschiedenis van Gemert, nr 27* (Gemert, 2001)
- Otten, A., 'De vestiging van de Duitse Orde in Gemert, 1200-1500'. In: *Bijdragen tot de Geschiedenis van Gemert, nr 13* (Gemert 1987)
- Janssen, H.L. Kylstra-Wielinga, J.M.M., Olde Meierink, B., *1000 Jaar kastelen in Nederland functie en vorm door de eeuwen heen* (Utrecht, 1996)

Annemieke Wielinga is
directeur van de NKS

BOEKEN

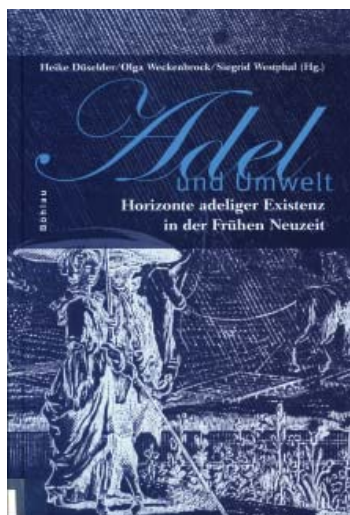

**J. Jas, eindred.,
Kasteel Waardenburg.
Weerbaar en veelzijdig
Waanders, Zwolle 2009.
ISBN 978 90 400 8609 0**

Bij gelegenheid van de ingrijpende restauratie van kasteel Waardenburg in de Betuwe is een mooi vormgegeven boek uitgebracht. In enkele essays worden verschillende aspecten van het kasteel belicht. Vooral de restauratie komt aan bod, waarbij bijvoorbeeld aandacht is voor het eerlijke handwerk dat het werken aan zo'n kasteel aan leerlingen van technische opleidingen biedt. Centraal in het boek staat het bouwhistorische verhaal van deze veelhoekige burcht, die in de dertiende eeuw tussen enkele rivierarmen gebouwd werd. Niet vergeten worden anekdotes over belangrijke bewoners, zoals Catharina van Gelre, die na een beleg van het schavot werd gered door Willem van Oranje, de schatrijke achttiende-eeuwse Friese edelman Hans Willem Aylva en de beruchte dokter Faustus, die zijn ziel aan de duivel verkocht. Die laatste bewoner is mythisch: het is waarschijnlijk veroorzaakt door een foutieve interpretatie van Wirttemberg als Waardenburg.

H. Düselder, O. Weckenbrock en S. Westphal, red.,
Adel und Umwelt. Horizonte adeliger Existenz in der Frühen Neuzeit.
 Böhlau Verlag, Köln 2008.
 ISBN 978 3 4122 0131 9

In 2002 startte in de deelstaat Niedersachsen een meerjarig onderzoeksprogramma naar Adel in de Nieuwe Tijd.

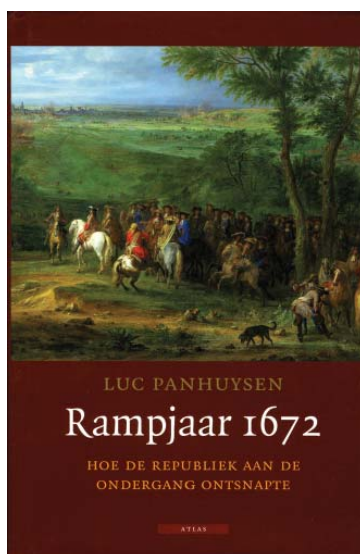

In 2007 werd daarover gecongresseerd en de bijdragen zijn in een bundel opgenomen.

Een hoofdthema was de fysieke ruimte. Hoe beleefde de adel zijn ruimtelijke omgeving, hoe drukte de adel zijn levensovertuiging in die ruimte uit? Voor de hand ligt dat dit gedaan werd middels de tuinen en parken rond hun huizen en al vroeg is bij de maatschappelijke bovenlaag een grote belangstelling voor botanie te herkennen. Zonder kennis van planten en bomen is een geslaagde inrichting van de tuin ver te zoeken. Deze belangstelling heeft ook een diepere laag, want beheersing van de natuur drukt ook de macht van de adel over zijn omgeving in overdrachtelijke zin uit. Dat overdrachtelijke speelt ook een rol in de wijze waarop edellieden in het lokale kerkgebouw ruimte gebruiken. In zestien bijdragen worden verschillende aspecten in beeld gebracht.

L. Panhuysen,
Rampjaar 1672. Hoe de Republiek aan de ondergang ontsnapte.
 Amsterdam/Antwerpen 2009.
 ISBN 978 90 450 1328 2

Het beruchte jaar 1672, vroeger een onmisbaar onderdeel van het geschiedenisonderwijs, maakt nu geen deel meer uit van de nationale canon, waar het slechts een voetnoot is bij het leven van Michiel de Ruyter. Voor veel mensen zal het ook niet meer zijn dan een vage herinnering, waarin de lynchpartij van de gebroeders De Witt en het stellen van de Hollandse waterlinie voorkomen. Panhuysen heeft een goede neus voor het spannende verhaal, zoals ook al uit zijn boek over de ketterse republiek van Münster bleek. Hij weet het verhaal van dit rampjaar dichtbij te brengen door het

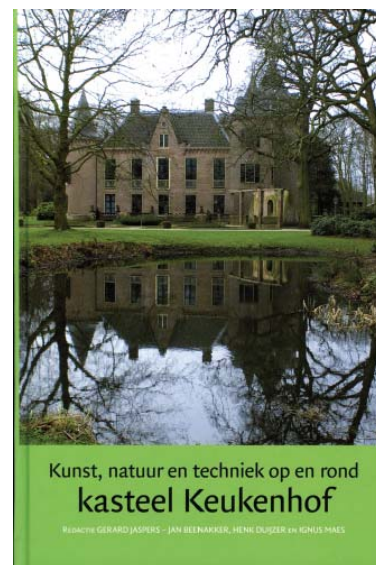

te beschrijven vanuit het echtpaar Van Reede. Hij, een belangrijk gezant die streeft om een internationale coalitie tegen Frankrijk te vormen en de Republiek diplomatiek te redden en zij als bewoonster van het door de Fransen vernietigde kasteel Amerongen en een van de vele 'ballingen' in de Hofstad, vormen een ideaal koppel om de gevolgen van het Rampjaar op verschillende niveaus in beeld te brengen. Dit zou onmogelijk zijn geweest zonder hun grotendeels

bewaard gebleven briefwisseling. Panhuysen giet het in een goed geschreven verhaal, dat ideaal is voor bij het haardvuur in de kerstvakantie.

G. Jaspers e.a., red.,
Kunst, natuur en techniek op en rond kasteel Keukenhof. Jaarboek Kasteel Keukenhof. Bijdragen tot de geschiedenis van het kasteel en het landgoed III.
 Hilversum, 2009.
 ISBN 978 90 870 4125 0

De parallel tussen de naam van het buiten Santvliet in Lisse en Zandvliet, een college in Den Haag, inspireerde Kees van der Leer tot een uitgebreid onderzoek, dat werd gepubliceerd in het derde jaarboek van de Keukenhof. Behalve een vloed aan aardige verhalen over de families die de Lissense buitenplaats bewoonden, bevat het boek bewijs dat er inderdaad een link is tussen beide huizen. Aan het einde van de achttiende eeuw moest de toenmalige weduwe van de eigenaar van Santvliet het huis verkopen, ook al omdat het niet meeviel de eindjes aan elkaar te knopen. Ze liet toen haar oog vallen op een buitentje in Den Haag, dat in ieder geval de herinnering aan het buitenleven levend kon houden: dit werd Zandvliet aan het Bezuidenhout.

MENSELIJKE MAAT

Een kasteel in het midden des lands. Stil gelegen in een bocht van de rivier. Met poortgebouw en prachtige gerestaureerde parktuin. Al vele eeuwen lang toont het zich een echt kasteel: dikke muren, een markante verdedigingstoren, kantelen, een gracht en een ophaalbrug. Sporen van roerige tijden nog zichtbaar in de muren. Maar wie binnenkomt, maakt onmiddellijk kennis met een andere, verrassende kant van dit bijzondere monument. Dit kasteel is namelijk in de eerste plaats een woonstede. Een smaakvol, ruim, warm en behaaglijk woonhuis met menselijke maten.

Wanneer u een bijzondere woning bezit en overweegt die te verkopen, of wanneer u zelf een bijzonder huis zoekt, bent u geholpen met een makelaar die oog heeft voor het bijzondere. En daarnaast inzicht, vakkennis, doortastendheid en geduld.

Biltstede Makelaars wordt vaak ingeschakeld bij de aan- of verkoop van bijzondere panden. Monumenten, kastelen, landgoederen, architectonische kunststukken. Bent u geïnteresseerd in het vakmanschap van Biltstede? Of in de bijzondere panden die Biltstede momenteel in portefeuille heeft (zoals het hierboven beschreven kasteel)? Neemt u dan eens contact op voor een vrijblijvend, maar desondanks persoonlijk gesprek.

BIJZONDERE PANDEN - BILTSTEDE OP Z'N BEST

■ ■ ■ Biltstede

Biltstede Makelaars | Hessenweg 2 | 3731 JK De Bilt
telefoon (030) 220 32 11 | www.biltstede.nl